

NAGY GÉZA
RÉGÉSZETI LEVELEI JÓSA ANDRÁSHOZ

Jósa András, mint a Szabolcsvármegyei Múzeum alapítója, és a szabolcsi föld fáradhatatlan kutatója hazánk legkiválóbb régészeivel, történészeivel, sőt egyes külföldi archaeológusokkal is kiterjedt régészeti levelezést folytatott. Így többek között Hampel Józseffel, Nagy Gézával, Horváth Gézával, Téglás Gáborral, Posta Bélával, Varju Elemérrel, Szalay Imrével, Moritz Hoernes-szel, Gustav Kossinával stb. levelezett. Ezek a levelezések a nyíregyházi Jósa András Múzeumban kiadatlanul hevernek.

Bizonyára más múzeumokban is találunk régészeti vonatkozású levelezéseket. Tudományos érdek, hogy a már megjelent régészeti munkákat kiegészítő, azokat sokszor megvilágító levelezéseket közreadjuk.

Most csupán *Nagy Gézának*¹ Jósa Andrásához² intézett mintegy 26 tanulmányzámba menő levele közül kívánok néhányat ismertetni, annál is inkább, mert őket a régészeti érdeklődésen és kapcsolaton túl, ószinte baráti szálak is fűzték össze. Levelezésük nemcsak számban legnagyobb az elfekvő iratok között, de tartalmilag is jelentős. Gazdag tárházát nyújtják a régészeti és nyelvészeti ismereteknek, az akkori tudományos felfogásnak. Főként a szkítákra, etruszokra, a besenyő kengyelvasakra, a magyar nyergekre találunk bennük igen értékes megfigyeléseket. Nagy Géza apróbb levelei hú tükörképei egyéni sorsának, kora politikai viszonyainak, a régészeti irodalmi életnek.

Nagy Géza kiváló egyénisége, kimagasló régészeti eredményei megérdemlik, hogy levelezését a régészeti tudomány rendelkezésére bocsássuk, mert ezek új kutatási lehetőséget, új szempontokat is nyújtanak számunkra. De Jósa András régészeti dolgozatainak összefoglalása³ is szükségessé teszi, hogy régész kortársainak levelezéseit ismertessük.

Csallány Géza

¹ *Banner J.* — *Jakabffy I.*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. Budapest, 1954. 562.

² Uo. 553. — *Csallány D.*: Jósa András (1834—1918) irodalmi munkássága. Jósa András Múzeum Kiadványai, 1 (1958).

³ *Csallány D.*: Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású cikkei (1889—1900). Jósa András Múzeum Kiadványai, 2 (1958).

1.

Mélyen tisztelt kedves bátyám!

Nagyon örülök, hogy szolgálhatok a szkítákról írt tanulmányommal, melyhez mellékelve itt küldök kedves bátyámnak egy különlenyomatot a Budapest Régiségeiből s egy másik kisebb füzetet, amit az 1902-i nagy rendezés alatt a Szent István-napi nyitás alkalmával készítettem a régiségtárról.

Ami a szkíták nemzetiségét illeti, a fő dologban ma sem változott a véleményem. Ma sem tartom őket iránoknak, mint a német tudósok nagy többsége, hanem velünk közelebbi viszonyban levő uralaltájiaknak, vagy turánoknak. A részletekben azonban módosult a véleményem, aminek alkalmilag egy pár helyen irodalmilag is kifejezést adtam. Egy pár idézetet ezekből ide mellékelve küldök. Még a télen állítottam össze boldogult Ujfalvi Károly részére, ki a múlt év vége felé Firenzéből keresett fel, hogy küldjem meg neki a szkítákról szóló tanulmányomat, melyet ismertetni akart az „Archiv für Anthropologie”-ban, de mire megküldtem volna, meghalt.

A fődolog, amiben módosult a véleményem, abból áll, hogy nem tartom a szkítákat a szumírok egy barbárságban maradt ágának, hanem a törökségből kiszakadt népnek, mely Déloroszországban már erősen keveredett finn és ugor elemekkel, sőt, elamita-kaukázusi elemeket is vett magába. Ezek az elamita-kaukázusi elemek okozták a régebbi tévedésemet, melyeket Lenormant után szumíroknak gondoltam, aki pl. a *kusz*=kormányozni (innen a szkíta *kszaj*, *kozol*=király), *bat*=ölni (szkíta: *oior-pata*=férfi-ölő) stb. szokat a szumír-akkád nyelvkincsbe tartozóknak veszi föl, holott ma már bizonyos, hogy egészen más volt a szumír-akkád s megint más az elamita-susai, vagyis a behisztuni híres fölirat középső nyelve.

Az u. n. szkíta-leletek, melyekről Hampel és Reinecke P. értekezett, egész a Bajkál tóig követhetők. Körülbelül ezen a területen volt a szkíta mozgalmak központja s így azok a jelenségek, melyek török-tatár típusú népnek mutatják a szkítákat, megegyeznek a régészeti leletekből levonható földrajzi viszonyok etnikai tanulságaival. Egyes szkíta szók jakutos jellegűek; a jakutok ma a Bajkáltól északra elterülő szibériai pusztaságon tanyáznak, s nyelvük egészen különálló helyet foglal el a török-tatár nyelvcsoportban, úgy, hogy míg pl. az ozmán, turkmén, kazáni és krimi tatár, üzbég, kirgíz, ujjgur stb. nyelvek között csak nyelvjárási különbség van s Vámbéry szerint a kínai tatár megérti a konstantinápolyi török beszédjét, a jakutok nyelve már önálló és külön török-tatár nyelv. Már most vegyük ehhez, hogy a jakutok ma is szakáknak (azaz szakha-lar) nevezik magukat, ahogy az ókori szkíták, kiknek uralkodó törzse, a királyi szkíták, mint Herodotos írja, *szkolot*-nak (azaz szako-loth=szakha-lar) nevezték magukat; a *jakut* név sem más, mint a szaka névnek tunguzos változata, csak hogy itt a többes rag is tunguz (jak-ut); ugyanilyen viszony van a *szkolot*=szako-loth és *szkythész*=*szakith* között, mely utóbbi (ti. a szkythész) a szkíták nemzeti nevének, a *szaka*-nak (így nevezték őket a perzsák) a kínaiaknál *sze*: többes raggal ellátott alakjából (szakith) lett akár a pontuszi görögök, akár pedig a kaukázusi (cserkesz-abcház) népség által eltorzítva.

Ez a török fajta népség aztán, elszakadva őshazájából, más fajú népek fölött helyezkedett el, mint uralkodó néposztály. Legközelebb estek hozzájuk a különböző finn-ugor törzsek még Közép-Ázsiában. A benső kapcsolatot eléggé bizonyítja a szkíta tűzistennek (Hestiának) *Tabiti* neve, mely egyenesen a

magyar *tűz* szó legősibb alakjával (*tűz* = *tijiz*, *tiviz*, még régebben *tivit*) egyezik.

A finn-ugorokon kívül kaukázusi elemeket is olvasztottak magukba. Legnyugatibb törzsük az *agathyr*s már teljesen kaukázusi jellegű. Az *agathyr*s név később *akathir*, *kazár*, *kozár* alakban szerepel, de már Herodotos is említi a *kathiar* nevet, mint az ő korában egy kisebb dnyepervidéki szkíta törzset. Szerintem a *kathiar* név nem más, mint az *agathyr*s, csak hogy amaz a szkíta-finn alak, emez pedig a névnek cserkesz-abchazos változata az „a” névelővel ellátva, még a végső „s” az *agathyr*sokat környező thrákok nyelvének nominatívusi ragja. Olyanforma tehát, mint pl. a „hunugur” és a latinus „hungarus” elnevezés közti viszony. Az *agathyr*s-kathiar népet mondja Herodotos a legrégebb szkíta törzsnek.

Ez rávezet e szkíta törzs még eredetibb névalakjára. A görög mondákban szó van a félig ember-, félig lótestű *kentaurokrul*. Bizonyos, hogy e csodalények alatt a lovas turánokat kell érteni, akiket legegészebb megismertek a lovagláshoz egyáltalában nem értő őseurópaiak. Természetes, hogy az első lovas embert valami csodalénynek képzelték az őskorban, tulajdonképp pedig nem valami képzeletbeli lények a *kentaurok*, hanem valóságos nép, melyet *gandavar* néven ismertek a hinduk ősei is s a hindu mondákban is kiváló lovasokként jelentkeznek.

Ha a kentaurok csakugyan egy Kelet-Európában szereplő nép volt, melynek *agathyr*s neve már a különböző idegen népségek által eltorzított formát tünteti föl, akkor egy általánosabban ismert névalakban is fel kell találnunk a nyomukat. Ez az általánosabb névalak a *kimmer*, a bibliai *gomer*, az asszír föliratokban *gimirri* vagy *gumari*, annak a népnek a neve, mely a szkíták utolsó áramlata előtt lakott a Fekete tenger fölött elterülő pusztaságon. Ha az *agathyr*sok, kik a mai Erdélyben laktak a Kr. e. utolsó évezred derekán s az ezt megelőző századokban, elcserkeszesedett szkítáknak tekinthetők, a kimmerekről bizonyos, hogy thrák-szláv népréteg fölött helyezkedtek el s így Déloroszországban a Kr. e. utolsó évezred régebbi felében olyanforma népalakulás jött létre, mint sokkal később az aldunai szlovénok és a bolgárok között. Hogy a kimmereket a Kr. e. VII. század körül a Keleti Oroszországba benyomult királyi szkíták vagy szkolotok elkergették, az csak olyan jelenség, mint mikor Batu tatárjai kiűzték ugyanazon területről a rokon kunokat.

A Déloroszországból kiszorított kimmerek két felé szakadtak. Egy részük a Kaukázuson át Kis-Ázsiába nyomult, véget vetettek Urartu (Armenia) államnak s Kappadocián át egész Lydiáig hatoltak, honnan Kr. e. 657-ben Gyges (Guggu) verte őket vissza. Összeolvadva a régebbi alaródi-grúz és fryg elemmel, a mai örmény népben élnek tovább; a másik rész a Kárpátok fölött nyugat felé vonult s később, mint kelták és germánok szerepelnek. (Cimberek Marius korában s aztán Walesben ma is „Kymr” néven).

A kimmerek ezen nyugoti terjeszkedésével kellő magyarázatot nyernek a hallstatti kultúra kaukázusi analógiái. Mivel pedig ezen terjeszkedés nem előzhette meg a szkolotok Kr. e. 700 körüli előnyomulását, a hallstatti kultúra kezdetét is ezen idő tájba kell tennünk s korántsem mehetünk vissza a Kr. e. IX—X. századig, mint a német régészek.

Herodotos szerint Targitaos, az első szkíta király, ezer évvel élt előbb a perza háborúnál, tehát Kr. e. 1500 körül. Ez a szkíta áramlat kiindulási pontja. Jó egy századot kell felvenni a középpázsiai terjeszkedésre, melynek

eredménye volt, hogy az irán-hindu népség összeköttetése megszakadt a legközelebbi rokon thrák-szláv népséggel s amaz Közép Ázsiából dél felé, emez pedig nyugot felé szorult. Hasonló viszonyok álltak be most, mint sokkal később, mikor a hunok Kr. u. 373—374 körül átkelve a Volgán, a kétszáz év óta folyton kelet felé nyomuló germánságot kiszorítják a mai Oroszország területéről, felkavarták az egész barbár világot s 40—50 évvel később vandálok, svévek, alánok, gótok, egész Hispániáig elhatolnak. Így kellett történni ezekben az ősidőkben is. A kentaurusok egész Hellasig előnyomulnak, a monda szerint Achilleus nevelője egy kentaur volt, tőle tanulta meg a nyíllövésben való jártasságot. A nagy népkavardást pedig eléggé mutatja az, hogy már Kr. e. 1342-ben Egyiptom is megérzi hatását, II. Ramsesnek a hittiták elleni háborújában addig ismeretlen „északi” és „tengeri népekkel” kell harcolnia s ez a néphullámvész több, mint egy századig tart. Az egyes adatokra hivatkozom a Budapest Régiségeiben közzétett cikkem 120-ik és 156-ik lapjain.

Természetes, hogy ezen a Kr. e. XIV—XII. századokat betöltő népvándorlásnak a régészeti leletekben is nyomot kellett hagyniok. Egy pár észrevételt erre nézve u. a. cikkem 120-ik lapján tettem.

De itt még egy jelenségre akartam felhívni kedves bátyám figyelmét. Azt mondom az említett helyen, hogy a magyarországi bronzkultúrát magával hozta egy Közép Ázsiából ide vándorolt nép. Igen ám, de ezt nem lehet kimutatni régészeti leletekkel. Igaz, hogy Közép Ázsia, Bokhara, Baktria sat. vidéke régészetileg teljesen ismeretlen, de Oroszországon át mégis csak kellene valami összekötő kapcsolatnak lenni. Erre csak azt mondom: az avar leletek Magyarország határain túl megszakadnak, de ismét feltűnnek Nyugoti Szi-bériában s tartanak egész Minuszinszkig. Ugyanaz a kengyelforma, ugyanazon jellemző szíjvégek, mint nálunk. A közbeeső területen pedig teljesen hiányoznak. A magyarázatot azonban itt megadja a történelem. 550 felé törnek elő az avarok a Káma vidékéről, s a Közép Volgán és Dél Oroszországon át nem egészen 20 év alatt már Magyarorszáig hatolnak. Vajon az őskorban nem történhetett-e ehhez hasonló? Annyi bizonyos, hogy a mai Kelet-indiai kardmarkolat még mindig a mi bronzkardjaink markolatára emlékeztet, úgy hogy ennek a formának a kifejlődése nem az eddig ismert területen történt. Az ázsiai árjaságnak Baktria volt az ősi kulturális központja, itt kell keresni a magyarországi bronzkultúra eredetét; ami azelőtt volt nálunk, az nagyon szegényes lehetett; a mykenaei kultúrának olyanforma kisugárzásáról, minő pl. volt a római kultúrának, a mi területünkön és Közép-Európában, szó sem lehet.

Egyáltalában az u. n. kulturális hatást nagyon elvásasztanám a hatalmas terjeszkedéssel járó hatástól. Amaz sokkal lassúbb. Bizonyítja az, hogy a bronzot a délbabyloniai lagasiak már Kr. e. 3000 felé ismerték, míg Egyiptomban csak a XII. dinasztia idejében, tehát Kr. e. 1995—1801 között kezdik használatba venni. Mykenae hatalmi köre észak felé nagyon csekély volt. S amikor virágozni kezd ez a kultúra, Kr. e. 1400 felé, akkor már megkezdődött, vagy nagyon hamar megkezdődött a szkíták által indított népmozgalom.

A bronzkultúra elterjedését a szkíták által Európába szorított közép-ázsiai árjakkal hozom kapcsolatba.

Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy az árja vagy ahogy a mi német-majmolóink nevezik, az indo-germán népek ázsiai eredetűek. Ellenkezőleg azt vallom, hogy az árjaság Európában, még pedig Közép- és Dél-Oroszországban alakult meg, még hozzá kétféle népségből, a baltvidéki

nagytermetű, dolichocephal szőke rasszból és egy középázsiai brachycephal turán népségből, körülbelül a Kr. e. IV. évezredben. Oroszországban nőtt nagyra ez az ősnép, melynek nyelve és grammatikai rendszere felemás természetű; átvette a turánságból a ragozást, de megtartotta a baltvidéki ősnyelv előljáróit is (*in hort-o* = kert-ben), az igéknél használ személyragokat is, de a névmást is kiteszi (*du lieb-st* = szeret-sz) sat. Hogy a brachycephalok nyelve turán volt, bizonyítja az, hogy egy sereg rag (p. I. szem -m = turán -m, ame -m = szeresse-m) és szó (homo = magy. him, vir = ősmagy. erje, f-érj = fi-erje, szkíta: oior) közös a turánsággal.

Ez az oroszországi ősarja nép terjesztette el aztán nyelvét a Kr. e. 3000—2500 közti időben az európai szőke rassznál s már Kr. e. 2500 után benyomult Kis Ázsiába, hol alapította a trójai II. várost (innen a nagy egyezés a magyarországi és középeurópai neolithkori leletekkel), sőt egész Egyiptomig elhatolt, hol a VI. dinasztia idejében említik először a kékszemű, nagy termetű *temhukat*, ahogy a későbbi időben is nevezték a görög szigetek lakóit. Meddig terjedtek kelet felé, eddigelé nem lehet megállapítani. Kr. e. 2300 felé azonban mindenesetre feltartóztatta őket a terjeszkedésben az elamiták világuralma, miként p. az oroszokat 1220 után a tatárok. Körülbelül két századig (2280—2090) tartott az elamiták uralma, miként a tatároké, s akkor ismét megkezdődött az árja terjeszkedés. A Kaukázuson áthatolva, Mezopotámiát háborgatták, hol a Kr. e. 1900-at követő időkből jóformán két századig mit sem tudunk, úgy, hogy föltétlenül nagy zavaroknak kellett bekövetkezni. De természetesen Közép-Ázsia felé is előnyomultak s ugyanezen időtájba lehet tenni Baktria keletkezését. Kr. e. 1700 felé alapították a kossaeiták vagy kassiták Babyloniában egy több, mint félezredévig tartó dinasztiaát, erről pedig ma már bizonyos, hogy indo-árja eredetű volt.

Ez a Kr. e. 2000—1500 között kifejlődött baktriai indo-árja kultúra volt az, mely Magyarországon meghonosította a bronzkultúrát Kr. e. 1400—1300 felé.

A szkítákkal a rézeszközök terjedtek el.

A termésrész feldolgozásának mestersége az Altaji hegység őslakóitól a turánoktól indult ki s terjedt el mindenfelé, még az amerikai indiánoknál is, kik az ősidőkben szoros kapcsolatban voltak Ázsia északkeleti részével s egyebek közt az ij használatát is innen vették, mely épp úgy a turánok talál-mánya, mint p. a ló megszelídítése vagy a későbbi időben a sajt- és vajkészítés (a görög *bu-tyron*, *tyros* = turó szó is szkíta eredetű), s még később a kengyel használata. Szó sincs róla, hogy a neolith kultúrának a továbbfejlődése volna a rézkultúra. A neolithkori csiszolás, súrolás technikája semmi kapcsolatban sincs a kovácssággal, de igenis összefügg vele a kő feldolgozásának palaeolithkori technikája, az ütögetés. Csakis egy a palaeolithkori technika hagyományai szerint élő nép lehetett az, mely a vidékén nagy bőségben levő termés rezet kő gyanánt kezdte feldolgozni s mivel egész Európa, Egyiptom, Elő Ázsia és India hosszantartó és nagy virágzásnak örvendő neolith-kultúrát élt át: az ezen területen levő rézbányákat csak akkor kezdték művelni, mikor egy idegen nép megismertette őket a réz feldolgozásának módjával.

Babyloniában Kr. e. 4000 körül vitték be a turánok, vagyis a Kis és Kengi háborúk idején. Az ősrégi Kengi állam, melynek vallásos központja Nippur a Kr. e. 6000-ig megy vissza, neolith kultúrában élt. Körülbelül ezer év telt el, amikor Egyiptomig eljutott a réz használata, Menes ideje felé tün-

nek föl az első rézeszközök, de csak Kr. e. 2800 körül veszi művelés alá a IV. dinasztia első királya Sznofru a sinai rézbányákat.

A rézkultúrát azután Dél-Babyloniában fejlesztették tovább, előbb a réz megolvasztása, azután ónnal való keményítése által. Lagasban vagy Szirgullában már legalább is Kr. e. 3000 felé, a Gudéa-korszakban ismerték a bronzot, de ez majdnem ezer évig a lagasi papok titka lehetett, mert Egyiptomban csak a XII. dinasztia idejében, Kr. e. 2000 felé (XII. din. ideje: 1995—1801) kezdik használni az akkor még csekély óntartalmú bronzot.

Az altaji turánok azonban tovább is a tiszta rezet használták, amikor másfelé már a bronz járta. Ezért van az, hogy a különböző turán bevándorlásokkal újabb és újabb réztípusok tűnnek föl hazánkban, melyekről a Budapest Régiségei 109-ik lapján tettem rövid említést.

A legősibb típus mindenestre a véső alakú balta, mely kétségkívül a kőkorbba tartozik. Ez jutott el az Észak-amerikai indiánokhoz is. A neolith-kori kőcsákányokkal és kalapácsokkal egyező réztípus szintén régi (ilyen p. a lucskai) s nyilván a kő- és bronzkultúra közti átmeneti időről van szó. Ellenben minden öntött réz baltát bronzkorinak tartok, ide tartoznak az egyágúak, mint p. a kanász balták közt ma is meglevő típus; a megnyúlt, egyágú típus a bronzbalták közt is megvan, de inkább csak Erdélyben, ide tartozik a híres czófalvi (Háromszék) arany csákány is, melynek díszítése azonban Pulszky szerint a vaskor elejére mutat, tehát nyilván az agathyrsok speciális baltatípusa; a keresztelű rézcsákány nyugot felé nem fordul elő, de van a Kaukázusban, nincs bronzkori fejleménye, csak vaskori, nyilván tehát a legkésőbbi szkíta bevándorlással függ össze.

De nem fecsegek tovább.

Legmélyebb tiszteletem mellett maradtam kedves bátyám híve
Budapest, 1904. IV. 16.

Nagy Géza

2.

Mélyen tisztelt bátyám!

Hampel úr átadta a pátróhai aranyozott bronz kengyelpár rajzát, hogy tudassam véleményemet, mely korból valónak tartom.

Az alapforma megfelel egy XII—XIV. századbéli kengyeltípusnak, de annál fejlettebb.

A kezdetlegesebb formákat az én gyarló rajzommal itt küldöm. Legegyszerűbb a tinódi (VIII. tábla 1), mely egészen kerek. Vele együtt találtak egy X—XII. századbéli típusú, ezüsttel kirakott zablát és két korai szablyát. Ennek korát semmi esetre sem tenném későbbre a XII—XIII. századnál s mivel ezen időben Fejér megye egész déli részében besenyők laktak, hajlandó volnék besenyő kengyelnek nevezni. Egyelőre azonban, míg több és határozottabb adatom nincs, nem használom ezt az elnevezést (VIII. tábla 2, 3, 4, 5, 6).

Fejlettebb forma az erdőteleki (IX. tábla 1), mellyel szintén egy szablyát (kár, hogy a jellemző keresztvas nincs meg), egy XIII—XIV. századbéli csatabárdot és egy csikó zablát találtak. Ha lovassír volt, amit azonban nem tudok, akkor csakis kun sír lehetett.

Még fejlettebb forma a budavári (IX. tábla 2) és az ismeretlen lelhelyű (IX. tábla 3) úgy, hogy ezeknek korát egész a XV. századig vihetjük. Az

ismeretlen lelőhelyűnél jellemző még a kerek talp lehajló széle, mely már ezen korabeli kengyeltípusoknál is feltalálható.

A pátrohái típus már a XVI—XVIII. századbeli kengyelek közé tartozik. A réz (IX. tábla 4—5) vagy bronz kengyelek használata a török uralom idejében volt elterjedve. Vannak nálunk tiszta török kengyelek is bronzból (X. tábla 1—2) (néha aranyozva), az ismert típusból, de vannak más formák is a XV—XVI. századbeli (X. tábla 3—4) és későbbi típusokból.

A pátrohái típussal egyezik egy sárgaréz kengyel (X. tábla 5), melyet a múzeum Závodszy István gödöllői gyűjteményéből szerzett. Van aztán két pár hasonló — szintén sárgarézből — (X. tábla 6—7) mindegyik nyergen; az egyik pár egy körülbelül XVII. századbeli, rézgombokkal kirakott, u.n. tatár (vagy kun) nyeregre van kötve, a másik pár szintén ilyen tatáros, vagy kun formájú, de csonttal kirakott XVII—XVIII. századbeli nyergen van, minő nyergeket ezen időben a mesteremberek (mészárosok) használtak nálunk; két hasonló típusú, csonttal kirakott nyergen ugyanis a mészárosok jelvényei vannak bevésve (X. tábla 8).

Mély tiszteletem mellett maradtam kedves bátyám kész szolgája

Budapest, 1904. X. 5.

Nagy Géza

3.

Alag, 1910. IV. 15.

Kedves bátyám!

Nagyon köszönöm a rohodi bronzleletről szóló füzeted.

A mint megkaptam, rögtön végigolvastam (hiszen gyöngélkedésem miatt már egy hónap óta itthon lódom a napot) s mondhatom, jóízűt mulattam a közberótt jóízű történetkéken.

Ami az általad fölvetett kérdés lényegét illeti, azt hiszem, igazad van, amikor kétségbe vonod a hallstatti kultúra befolyását a nyíri őskultúrára s inkább valamely délkeleti, — mondjuk, kisázsiai — közös forrásra vezetted vissza a köztük levő egyezéseket. Hát e tekintetben nagyon szembetűnő bizonyítékul szolgál a h. böszörményi bronz sisak, mely az *asszir sisakkal* van szoros rokonságban.⁴

Viszont a kora megfelel a hallstatti kultúra idejének, mert hiszen a bronzkor nálunk körülbelül Kr. e. 500-ig tartott s azt hiszem, az olyan elterjedt bronz kincsek, minő a h. böszörményi v. éppen a ti vidéketeken annyi más hasonló jellegű lelet, akkor kerültek a földbe, a mikor Kr. e. 600 felé a szkíták benyomultak Magyarország területére.

⁴ A hajdúböszörményihez (pontosabban Zelemérihez) minden tekintetben hasonló. a Körös medrében Endrődön lelt bronz sisak, mely a b. gyulai múzeum tulajdona. (Rajzát l. Hampel: A bronzkor I. Kötet XXXIII.) (Hasonló a nagyszabeni múzeum bronz sisakja, melyet az Ackner gyűjteményből szerzett meg s a mai Nagykovácsos megyei Saróson találtak egy másik sisakkal együtt; ez utóbbi Hannoverbe került.) Közölve: Transsylvania 1833. II. 274—277. Talán azonos a Lipperheide-féle berlini gyűjteményben levő s a böszörményivel minden tekintetben egyező „Sog. ungarische Helmhaube”-val. (Rajzát lásd *Lipperheide Ferencz*: Antike Helme. 128.) Egy ötödiket a b. Brudern gyűjteményben látott Pulszky Ferencz (Magyarország Archaeológiája I. köt. 160.), mely később Angliába került; ennek lelhelye a Mátra vidéke. Németország keleti részében is előfordulnak hasonló sisakok; ilyen van a mecklenburg—schwerini múzeumban (formája egészen magyaros. — Die Kriegswaffen 4. te Aufl. 1893. 294. 8. sz.).

De nézzük a hallstatti kultúra keletkezésének történeti előzményeit.

Az etruszkok, akikről ered ez a kultúra, kisázsiai nép, mely Lydiából a tengeren át vándorolt Tarquiniiba s onnan nyomult Itália belsejébe. A görögök a migdoniai pelaugok szomszédságában lakó szicíliai és itáliai tyrrhe-nekről nevezték el őket. Müller O. szerint ezek aztán Itáliában az Alpesekből jött rhaetiaiakkal keveredtek össze s magukat, mint ezek, rasenáknak nevezték. Úgy látszik különben, törzsrokon volt a két elem v. nyelvük ahhoz a kaukázusi családhoz tartozott,⁵ melyből ma csak a georgiaiak és rokonaik az abházok, cserkeszek, csecsenek s a különböző népek (avarok, varkhunok, rutulok sat) maradtak fenn a Kaukázus két oldalán, egykor azonban a Kaukázustól Kis Ázsiáig és Szíriáig, kelet felé pedig Perzsia déli részéig el voltak terjedve. (Így a Tarquini, Tarquinius név szorosan egyezik a hittita, urartui, kossaeita és elamita : tarhu, targun = itten az úr, király szóval, mely aztán „tarkhan” = fejedelem, előkelő jelentéssel a török nyelvben is elterjedt.)

A rhaetiaiakon kívül a pelaszgokkal voltak még szorosabb rokonságban, úgy, hogy a lemnoszi pelaszg nyelvemlék szerint csak dialektusi különbség lehetett a két nyelv között.

A Kis Ázsiai bevándorlást a Trójából megmenekült Aeneáshoz fűzte a római hagyomány, de a trójai meg az Alba Longát alapító Aeneasfi Ascanius közt két századnyi különbség van.⁶ Az etruszk évkönyvek 1044-ig mentek vissza (Aeneás 14 alba longai ivadékát sorolták fel Róma alapításáig), míg

⁵ *Hommel Fritz*: Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients München, 1904. 67. az etruszk és kaukázusi nyelvek közti egyezések közül felhossa a számneveket; és mint Hampel szerint is az etruszk számnevek:

egy = du (é. kaukázusi : dze, dzi)

kettő = zal (mingrel : zsiri, zsuri)

három = ci (é. kaukázusi : si, sib)

négy = mach (é. kaukázusi : mukva)

öt = hud (georgiai és é. kaukázusi : chuth)

A Kr. e. II. évezredben szerepelt népek közül e rokonsághoz tartoztak a *susaiak* vagy *elamiták*, Perzsia déli részében, tőlük északra *kossaeiták* vagy *kassiták*, ezek szomszédságában az *urartuiak* és *vannellékiek* vagy *protoarménok*, ezektől nyugatra a Fekete-tenger mellékén a *moszkhok*, *tibarénok* és *khalibok*, majd Kis-Ázsiából átnyúlva Szíriába és Palesztinába a *khéták* vagy *hittiták*, a tengerparton és szigeteken a *lykiaiak* vagy *lékák*, *lelegek*.

Lehmann szerint e rokonsághoz tartoztak a krétaiak, karok, mykeneiek, etruszkok kisázsiaiak stb.

Közülük Kr. e. 2300—2100 közt egész a Földközi tengerig kiterjedő nagy birodalmat alapítottak az elamiták; Kr.e. XVII—XII. századig Babyloniában és Ázsia felső részében uralkodtak a kassiták; Kr.e. 1400 felé a Kassiták és Egyiptom mellett Mitann volt Elő-Ázsia harmadik nagyhatalma, de már ekkor végnapjait élte s félszázad múlva elenyészett; felváltották őket a khelták vagy hittiták. Mindezen népek nyelvében előfordul a *tarkhu*, *tarka*, *tarkum* sat. szó *Isten*, *király*, s *uralkodó* jelentéssel. Így a hittiták főistene volt *Tarku*, a kis-ázsiai *Tarchut* a görögök Kronoszával, az elamita *Turku* az asszír-babyloni Bamman istennel azonosították, a kassita *Turgu* a levegő, zivatar istene volt és Béllal vették egynek. Az etruszkok mondai ősapjukat nevezték *Tarchon*-nak s az aranyvárost, melyet Itáliában alapítottak, Tarquiniinak; innen származik a római Tarquinius név. A későbbi időkben a *tarkhan* szó *fejedelem*, *előkelő* jelentéssel a közép-ázsiai török-tatárságnál is elterjedt.

⁶ Az Ascanius névnek abban van a jelentősége, hogy megfelel a bibliai Askenaznak, a ki alatt a phrygiaiak, illetőleg phrygiai, tehát Trója körüli őslakosság mondai őst értették.

Innen nevezték a phoenikek *Askenáztenger*-nek a Fekete tengert, amiből a későbbi görög *Pontos-Azenost* (a barátságtalan tenger), később *Pontus-Euxinost* (vendégszerető tenger) csinált.

Trója pusztulása Thukydides és Herodotos szerint Kr. e. 1260-ban (Herodotos előtt 800 esztendővel) Eratosthenes szerint pedig III. Ramses idejében, az I. Olympiad (Kr. e. 776) előtt 407 évvel, vagyis Kr. e. 776+407 = 1183-ban történt.

Ámde III. Ramses Kr. e. 1240—1208 közt uralkodott, így valami hiba csúszott be Eratosthenes számításába. Mivel pedig III. Ramses uralkodásának 8-ik évére esik az a nagy népmozgalom, midőn berontanak Szíriába, a „tenger végéről való északi népek”, mint a tursok (tyrrhenek), daananok, (danaidák, vagyis mykenek és argosziak), kik II. Ramses idejétől (Kr. e. 1342) fogva veszélyeztették az Egyiptomi birodalmat: ezen időtájba tehető Trója pusztulása.⁷

III. Ramses Kr. e. 1232-ben visszaszorította a barbárokat, a mennyiben nem fenyegették többé Egyiptomot, mindamellett Szíriában és Kanaanban megszűnt az egyiptomi uralom s kétszáz évig a filiszteusok viszik a vezérserepet. Kis Ázsiában is nagy változás következett be, mert Lydiában Kr. e. 1221-ben felváltotta a régi dinasztia a Szandonidák háza.

Valami hatalmi eltolódás történt a kisázsiai partvidéken s Trója helyett most Lydia lép előtérbe. Az új lydiai dinasztia meg a Trója elleni háborúban vezér szerepet vivő mykenaei argosi Agamemnon ház közt kellett valami összefüggésnek lenni.⁸

⁷ A „tengeri népek” közül legelőbb a *sardinok* (szirdana) és az argoszi *danaidák* (danuna) tűnnek fel Kr. e. 1400 felé III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyok (Kr. e. 1439—1391) tell-el-amarnai levéltárában. II. Ramses 5. évében (Kr. e. 1342) a „tenger végéről” való népek közül a következők voltak a hittiták szövetségesei: *Arathu* (Arados), *Khilibu* (Haleb, Aleppo), *Pidasza* (Pidasis), *Leka* vagy *Luk* (lykiai), *Dard* vagy *Dardani* (trójai), *Mószu* (mysiai), *Kirkamos* (Karchemis), sat. valamennyi Kis Ázsiából és Coele-Scytiából. A 2 évvel később kitört és 14 évig tartó, egyiptomi-rheta hadjáratban már nem szerepeltek a „tengeri népek”.

A háború II. Ramses 21. évében, Kr. e. 1326-ban azzal végződött, hogy Ramses szövetségre lépett Hetasirával, a kheták nagy fejedelmével, Maurasira fiával, Saparuru unokájával (kiadta újabban a szövetségkötés egyiptomi szövegét német fordítással együtt Müller W. Max: „Der Bündnisvertrag Ramses II. und des Chetiterkönigs.” Berlin. 1902. Legújabbtan a khetla szöveget is megtalálták.

Csaknem felszázadig tartó béke után Mineptah 5-ik évében Kr. e. 1277-ben ismét megrohanták a „nyugati tartományt” Marajuinak zsoldosai, „az észak népei és a tenger országából való népek”, ezek: *akaiusa* (achaj), *šakalša* (siculus), *liku* (leka, likiai), *šairdan* (sardiniak), *turiša* vagy *tuliša* (tyrsen).

A III. Ramses 8-ik évében, Kr. e. 1232-ben Egyiptom ellen nyomuló mépek „kik föltámadtak a partokról és szigetekről” s „egy nép sem maradt tőlük békében”, kezdve a „khita néptől” és elpusztították az amoriták országát: a *tenger twiršai* (tyrsen), a tenger népe, a *šairdana* v. akiknek hazája *puruszatha* vagy *puleszatha* (filiszteus), *zakkar* (teukrok, trójaiak), *šakalša* (siculus), *daman* vagy *danauna* (Danaidák, Mykenae), *Uašaša* (krétai axioi) országában volt.

⁸ Agamemnon mykenaei király szépapja a görög monda szerint Tantalos volt a lydiai vagy mysiai Sipylus királya, a ki tehát a Kr. e. XIV. század dereka táján, az 1342-ki khetla-egyiptomi hadjárat ideje körül élhetett. Fiát Pelopsot elűzte, a trójai Ilos ivadékai aztán a Danaidák által alapított Argosban és Mykenaeen uralkodtak. Agamemnon tehát a *moszuk*, mysiaiak törzséből származtatható. Tróját pedig pusztulása előtt hét nemzedéssel, tehát Kr. e. 1430—1400 körül a mysiaiak törzsrokonai a dardanok építették fel.

A monda ugyanis a trójai uralkodók élére Dardanost, Zeus fiát teszi. Ennek fia volt Teukros, a teukrok vagyis az egyiptomi feliratok által említett zakkarok heros eponymusa; Teukros fia Tros vagyis a tursák személyesítője. Ezután jön Ilos Ilion építője, aki elűzte Tantalost s Pelopsot. Ilos fia Laomedon erősíti meg Ilion fellegvárát. Ennek fia Priamos, ezé pedig Hektor és Páris.

Trója újabb felvirágzása eszerint a II. város felégetése után Kr. e. 1400 felé következett be. Ekkor Kis-Ázsiába nyomultak az aldunai eredetű dardanok és mysiaiak és

Kr. e. 1232—1221. megfelel a tíz éves trójai háborúnak, Kr. e. 1222 tehát Trója pusztulásának éve, mely kiindulási pontja volt a kis ázsiaiak, görögök, itáliaiak időszámításának, ezért maradt fenn emléke.

A Kánaánban Kr. e. 1200—1000 közt uralkodó filiszteusok, kiknek emlékét mai napig fenntartotta Palesztina neve, két szempontból is fontosak az etruszk-kérdésben. Minden róla fennmaradt adat azt mutatja, hogy a kis-ázsiai kaukázus-alaródi népekkel voltak rokonságban, s így nevük kétségkívül összefügg a pelaszgok és itáliai faliscusok nevével. Tehát közel rokonai voltak az etruszkoknak vagyis az 1232-i szíriai hadjáratban említett tuirsáknak.

A másik szempont a mi felhívja figyelmünket a filiszteusokra, az, hogy a Zeitschr. für Ethn. egy nem régiben megjelent cikke a *filiszteusoknak tulajdonítja a vaskultúra eredetét*. A felhozott érvek oly meggyőzőek, hogy egészen magamévá tettem, de akár ők, akár a khalibok (görögök szerint), akár a tubalok vagy tibarének (biblia szerint) voltak is a feltalálók: mindenképpen bizonyos, hogy a Fekete tenger délkeleti részének hegyvidéki Kaukázus-alaródi törzsei közt volt legelőször ismeretes a vas feldolgozása, közülük szakadtak ki a filiszteusok s általuk terjedt el a körülöttük lakó kultúrnépeknél a Kr. e. XII—XI. században, mint az egyiptomiaknál, a zsidóknál (a biblia szerint Dávid előtti időkben a filiszteusoktól szerezték be vas eszközeiket), a ciprusiaknál (Ohnefalsch szerint a Kr. e. 1200—900 közti időszakban, egymás mellett vannak a legkésőbbi mykénei bronztárgyak s a legkorábbi graeko-phoenik vaseszközök), a görögöknél (a 900—800 közt élt Lykurgos korában még nagyon ritka, erre vonatkozik a *vaspénz* hagyománya), az asszíroknál (csak a X. századtól).

Itáliában sem ismerhették tehát előbb a vasat, a hová az etruszkok viték be.

Ha tehát Kr. e. 1044-ig mennek vissza az etruszk évkönyvek: legkorábbi dátum a Kr. e. XI. század közepe. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy a hallstatti kultúra, illetőleg a bronzkornak a vas által való felváltása csak akkor következett be, mikor az etruszk hatalom Noricumra is kiterjedt, honnan vasat kaphattak. Mindenesetre fontos jelenség, hogy a felsőitáliai bolognai és a noricum hallstatti leletek a legkorábbi emlékei a vaskultúrának.

királyi székhelyé tették a körülbelül négy század óta inkább csak falu-szerű egykori nagy várost, melynek helyén eddig három szegényes kis telep állott egymás után. Ezen újabb fölvirágzás egybe esik a mitanik birodalmának hanyatlásával és bukásával, mely III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyok idejében (Kr. e. 1439—1391) még Ninivén is túlterjedő nagyhatalom volt Nyugat-Ázsiában, de még Amenhotep kortársa Dusratta király halála után csaknem felbomlott; nyilván nyugat felől megindult népvándorlás söpörte el. (Mitániról s a két Amenhoteppelel levelező királyáról, Dusrattáról, valamint közvetlen elődeiről Szutarnáról és Artatumáról csak két évtized óta van tudomásunk. IV. Amenhotep tell-el-amarnai diplomatiái levelezésének fölfedezésétől fogva.)

E népvándorlás első hullámai sodorták Kis Ázsiába Trója vidékére a dardanokat és mysiaiakat. Az uralmuk valami három nemzedéken át tartott, a Kr. e. XIV. század közepe tájáig. Akkor változás történt az uralomban, amit Ilos jelez. Valami kelet felől jövő népáramlat lehetett ez, mert Páris nevét a szanszkrit nyelvre vezetik vissza, a Trója ostroma alatt maguk az istenek is két részre oszlottak, vagyis míg a mykenaeiek sat. Zeust tisztelték (Dardanos és Tantalos is Zeus fia): Trója védői első sorban Aphrodite, azaz a termékenység istennője s az ősi Kis-Ázsiai istennő, aztán Apolló a népi isten és Ares, eredetileg a zivatar istene tehát a hindu-írán Mithra és Indra, kiknek Kis Ázsiában való tiszteletét egy nemrégiben felfedezett 1400—1200 körüli mitanni-hittita időbeli felirat bizonyítja. E fölirat az asszir-babyloni „ilu” szóval fejezi ki az „istent” s így a trójai „Ilv” is alighanem erre vezethető vissza.

nak, holott a középtálieiak későbbiek. Kr. e. 900-nál korábbi időbe tehát semmi esetre sem tenném a hallstatti kultúra kezdetét, melynek tartama összeesnék az etruszk hatalom fénykorával, Kr. e. 800—400 között.

De talán elég is volt a nagyképűsködésből.

Üdvözöl tisztelő és szerető öcséd

Nagy Géza

ARCHÄOLOGISCHE BRIEFE VON GÉZA NAGY AN ANDRÁS JÓSA

András Jósa unterhielt einen ausgedehnten Briefwechsel mit den hervorragendsten Repräsentanten der Archäologie unseres Landes. Diese Briefe liegen unveröffentlicht im Museum zu Nyíregyháza. Ihre Publikation ist jedoch von wissenschaftlichem Interesse, da sie die bereits erschienenen archäologischen Arbeiten ergänzen und diese beleuchten.

Von den 26 Briefen Nagy's an Jósa, die wohl als wissenschaftlich wertvoll anzusehen sind, möchte ich 3 herausgreifen und bekanntgeben.

Der erste Brief beschäftigt sich mit den Skythen, Kimmern und mit der Verbreitung der Bronze- und Kupferkultur.

Der zweite behandelt die im XII—XIV. Jhd. gebräuchlichen Steigbügel (in Verbindung mit den Petschenegen).

Im dritten bespricht er die geschichtlichen Voraussetzungen des Entstehens der Hallstattkultur und befaßt sich mit den Gründen, die die Ablösung der Bronzekultur durch die Eisenkultur verursachten.

Géza Csallány